Проф. Никола Мавродинов

СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО

ИЗКУСТВОТО НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

София, 2013

Всички права запазени. Нито една част от книгата не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Проф. Никола Мавродинов, автор, 2013
© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-619-152-186-9

Проф. Никола Мавродинов

СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО

ИЗКУСТВОТО НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

ИЗТОК
ЗАПАД

Съдържание

Вместо увод 9

СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ 11

1. Славяни 11
   - Религия 12
   - Изкуство 13
2. Прабългари 18
   - Религия 19
   - Изкуство 20

СТАРОТО ХУДОЖЕСТВЕНО НАСЛЕДСТВО НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ 25

1. Наследството на траките 25
2. Изкуството на Тракия и Мизия през Римската епоха 34
3. Старохристиянското и византийското наследство 39

РАННОФЕОДАЛЕН ПЕРИОД. БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО ПРЕДИ ПОКРЪСТВАНЕТО 49

1. Столицата Плиска 51
   - Вътрешният град на Плиска 54
   - Първите дворци 54
   - Вторият период на градеж на дворците в Плиска 56
   - Големият дворец 59
   - Езическият храм 61
   - Малкият дворец 63
   - Третата дворцова сграда 67
   - Домакински помещения 68
   - Къщи в Плиска 70
   - Къща №33 71
   - Краварникът 74
2. Мадара 74
   - Големият дворец 75
   - Малкият дворец 79
   - Кулата 81
3. Село Калугерица 83

СКУЛПТУРА, ЗЛАТАРСТВО, КЕРАМИКА 89

1. Скулптура 89
   - Славянски идоли 90
   - „Каменните баби“ 92
   - Шуменската плочка 93
   - Статуя на лъв от Плиска 94
   - Мадарският конник 94
   - Сандъкът от Терачина 103
2. Златарство 105
   - Колани накити 106
   - Коланните накити от Мадара 108
   - Вторият златен накит от Мадара 108
   - Други находки на колани метални украси 111
3. Керамика 113
   - Керамиката от некропола до Нови пазар 114
   - Керамиката от Голямата могила в Плиска 115
   - Керамичната работилница в Плиска 116

РАННОФЕОДАЛЕН ПЕРИОД. БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО СЛЕД ПОКРЪСТВАНЕТО..... 119

1. Архитектурата по времето на княз Борис (852–889).....123
   - Градоустройство 123
   - Новото градоустройство на Плиска 124
   - Град Червен..... 126
   - Сведения за строителната дейност на княз Борис..... 127
   - Дворцовата църква в Плиска 128
   - Архиепископската базилика в Плиска 129
   - Църквата „Богородица-Челница“ в Охрид..... 136
   - Базиликата на остров Ахил в Преспанското езеро..... 138
   - Малки църкви..... 141
   - Новата митрополия в Несебър..... 142
   - Църквата в Червен..... 147
   - Църквата при село Водоча 148
   - Църквата „Йоан Кръстител“ в Несебър..... 151
   - Манастир в Плиска 156

2. Златарство. Съкровището от Наги Сент Миклош 158
   - Форми 159
   - Растителен орнамент..... 162
   - Животински орнамент..... 167
   - Сцени с човешки изображения 169
   - Етническата принадлежност на съкровището 174

3. Живописта в България към края на IX в. 179

4. Архитектурата по времето на цар Симеон (893–927).....182
   - Столицата Преслав..... 182
   - Българският ренесанс през IX и X в. 188
   - Преславският дворец 189
   - Манастирът в местността Черèшето и употребата на дърво в монументалната архитектура на Преслав 199
   - „Кръглата църква“..... 201
   - За реставрацията на корнизите на „Кръглата църква“ в Преслав..... 218
   - Базиликата „Гебеклисе“..... 220
   - Долната църква при Чупката..... 221
   - Църква №1 в Бял бряг..... 223
   - Патлейна..... 226
   - Манастирът под Вълкашина..... 229
   - Други църкви 231

5. Църкви и манастири в Македония 234
   - Църквата „Св. Пантелеймон“ („Св. Климент Стари“) в Охрид..... 234
   - Манастирът „Св. Наум“ 235
   - Църквата в село Горни Козяк 236

6. Златарство.....238
   - Шереметското съкровище 240

7. Архитектурата по времето на цар Петър I (927–969) 244
   - Църквата до село Виница 246
   - Манастирът на хълма Аврадак..... 247
   - Малката църква №2 на Аврадака..... 258
   - Втората църква при Чупката..... 260
   - Други църкви в Преслав 261
   - Малката дворцова църква и банята в. Плиска 265
   - Църквата в село Яна..... 267

8. Архитектурната украса на преславските паметници. Орнаментална скулптура. Появата на капитела с животински образи 268

Скулптурната украса на двореца и на базиликата „Гебеклисе“ 270

Декоративната скулптура в „Кръглата църква“ 276

Капители с изображения на животни... 278

Капителът и плочата от Нова Загора 282

Старозагорските плочи 284

Скулптурата в манастира на Аврадака 289

9. Преславската художествена промишленост 291

Торкви и метални гривни 292

Предмети от стъкло 293

Обеци 295

Пандантиви 297

Амулети 298

Печатчета 300

Колани и ремъчни украси 300

10. Преславската керамика 307

Обикновена керамика 307

Рисувана художествена керамика 313

Плочки с човешки изображения 316

Растителният и геометричният орнамент в „Кръглата църква“ 323

Растителният и геометричният орнамент в Патлейна 326

Керамиката в Тузлалъка 329

Трапезна фаянсова керамика и кандила 335

ИЗКУСТВОТО В ЗАПАДНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА 341

1. Дворцова и военна архитектура 342

Столицата Охрид 344

2. Църковна архитектура 348

Църквата в Мирковци 349

Манастирът „Св. Архангел“ до Прилеп 350

Църквата „Св. Димитър“ във Вароша 350

Църквата „Св. София“ в Охрид 351

Църквата в Герман 356

Църквата „.Кубелитиса“ в Костур 359

Базиликата „Св. Стефан“ в Костур 359

3. Други базилики 361

Църквата при Лютиброд 361

Базиликите в Плиска 363

4. Раждането на една нова архитектурна украса 366

5. Декоративна скулптура 371

6. Живопис 374

Църквата „Св. Врачи“ в Костур 376

Стенописите на църквата „Св. София“ в Охрид 378

Стенописите на църквата при село Водоча 387

Най-старите стенописи в църквата „Св. Георги“ в София 391

Съкращения 393

Използвана литература 395

Списък на илюстрациите в текста 405

ВМЕСТО УВОД

Мисълта да напише история на българското изкуство живееше отдавна у автора на тази книга. Своето изследване той започна 1946 г. с проверка на паметниците, които бяха недостатъчно или недостатъчно добре проучени, с проверка на плановете на постройките в Плиска. В 1948 г. бяха отново проучени паметниците в Преслав, Мадара, Несебър. След това авторът разшири по-раншните си изследвания върху нашето старо златарство, върху скулптурата, свърза отделните области на някогашната ни култура, постара се да обясни социално-икономическите условия във всяка отделна епоха, което му позволи да характеризира по-отблизо всяка една от тях. Трябваше да бъдат осветлени и обяснени погрешно обяснени или незасегнати досега факти и явления в нашето културно наследство. Предстоеше да се обхванат и уяснят истинският характер на разцвета на българската култура по времето на цар Симеон и дълбоките причини, които я породиха. Внимателното тълкуване на явленията и фактите даде възможност на автора да ги представи в нова светлина и да долови основните тенденции в развитието на нашето изкуство и култура. Трябваше да се продължи борбата с националния нихилизъм, да се докаже колко неоправдано е чувството за малоценност у народ, чиято култура помогна за развитието на други народи.

Читателят ще се убеди, че в това отношение авторът е постигнал значителни успехи. Ако нещо все пак е останало неизяснено, то се дължи на ранната му смърт, която не му позволи да хвърли последен поглед върху своя труд.

* * *

Тук ние само изложихме някои от мислите, които авторът бе нахвърлил за увод на книгата си, който остана ненаписан.

В. Иванова-Мавродинова

СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ

1. Славяни

Славяните, които образуват българската държава, нахлуват в Балканския полуостров през VI и първата половина на VII в. Първото заселване на славяни на юг от Дунав е станало – според бележките към българския превод на Манасиевата хроника – във времето на византийския император Анастасий (491–518): славяните са преминали при Видин и се отправили към Македония. През VI в. славяни нахлуват многократно в Тракия и Македония, а към края на века и през VII в. те навлизат вече на големи групи – цели племена се настаняват по земите на Балканския полуостров. По това време основното им ядро е обитавало днешна Румъния. Те са населявали пространството между р. Тиса в Трансилвания и устието на р. Дунав. Откъде са дошли те в Древна Дакия, т.е. в сегашна Румъния? Славяните, които населяват Мизия, Тракия, Македония и Гърция, принадлежат към групата на източните славяни – склавини и анти, – тези, които са обитавали преди това областта на североизток от Карпатите, приблизително между Краков и Киев. Техните първоначални обиталища могат да бъдат поставени в областта северно от изворите на реките Днестър и Южен Буг, някъде към Лвов, Тарнопол и Виница. С тях обаче са дошли и северни славянски племена[1], едно от които е племето севери, което се е настанило в Източна Стара планина. Те са дошли от руските краища и са били родствени на руските племена[2]. Това показва преди всичко фактът, че от всички славянски езици българският е бил и е най-близък до руския. Това показват и еднаквите племенни и топографски названия в руските и българските земи.

От проучванията, правени в северните краища на Русия, се вижда, че там, на север, славяните към V в. се намират още в епохата на своя родовообщинен строй и че не са стигнали до периода на неговото разлагане. В VI и VII в. обаче обществено-историческият развой на славянските племена не тече навсякъде еднакво и едновременно. Южните славяни – склавините, и източните – антите, са се намирали в по-напреднала фаза на развитие. Тази нееднаквост на обществено-историческия развой на различните славянски племена и племенни групи ще продължи да съществува почти до IX и X в., когато в Киевска Русия племената, които живеят близо до Киев, минават вече към феодалния строй, а вятичите и кривичите на север живеят все още при условията на стария първобитнообщинен строй. Тези, които навлизат през VI и VII в. в Балканския полуостров и заемат българските земи

и Гърция, напускат вече родовообщинния строй и създават здравата организация на своите свободни общини, която образува преходното стъпало между родовата и политическата им организация[3]. Те се намират в период на разлагане на този строй; навлезли са в период на военна демокрация и се упътват към класов строй.

Славяните избират свои князе. Те воюват. Тези князе и племената имат нужда от войска. Различните родове и общини в племето трябва да доставят тази войска. Родовете и общините избират свои десетници, стотници, хилядници, т.е. началници на групи от по 10, 100, 1000 войници. Князете и груповите началници водят своите дружини на война и вземат най-богатата част от плячката. Те започват да имат власт, както и да си присвояват повече блага. И ще започнат скоро да си присвояват земите на свободните селяни и да ги подчиняват. Така в обществото на българските славяни започва да се проявява класово неравенство и да се създават нови класови отношения, които ще доведат скоро до образуването на държавата. Управляващата класа, която ще има нужда именно от държавата, за да узакони и запази социалното неравенство, ще я създаде от военните началници и родовите първенци. Ще се създаде една родова и военна аристокрация, която отначало ще експроприира частично имуществата на хората от народа, която ще дири да притъпи недоволството на народа със завоюване на чужди земи и която накрая ще има нужда, за да сломи това недоволство, от органите на държавата – съд, войска, администрация и пр. Преход към държавната форма на управление са племенните съюзи, които възникват за отбрана и нападение против големи групи от неприятели и които след преминаване на опасността се разтурят. Паметниците и известията ни показват, че най-напреднали в своето обществено-историческо развитие са били южните и източните славяни, т.е. тези славяни, част от които са се преселили на Балканския полуостров и са образували после българската държава.

Религия

Славяните са били езичници. Пълна представа за тяхната религия ние нямаме. Явно е обаче, че основните религиозни представи за техния родовообщинен строй са били анимистични. Значи техните религиозни вярвания са под знака на анимизма. Този етап на тяхната религия показва зависимостта на тогавашния човек от силите на природата. Те са придавали във въображението си живот на различни природни явления и елементи и са ги олицетворявали в различни полубожества, подобни на старогръцките нимфи, музи, силени, сатири и пр. Те са почитали дъбравите, изворите, отделни големи дървета, скали, езера, реки и пр., олицетворявали са ги във вили, самовили, самодиви, русалки, орисници, водни хора, лешии и пр. Те са имали и зли демони, свързани с представите за смъртта, за болестта и нещастието, като вампири, върколаци, бесове или тъй наречената кикимора. С развоя на земеделието у тях са се зародили и космични представи, от които при създаването на класовия строй са били образувани големи и всемогъщи богове с човешки образи. Новообразувалата се класа от родови и военни първенци е имала нужда от религията, за да крепи

социалното неравенство, и тя е подпомогнала създаването на една езическа антропоморфна религия. За съществуването на богове у славяните ние имаме известия още от VI в. Византийският летописец Прокопий ни говори за един-единствен славянски бог: „Славяните признават само един властител на тази вселена, един бог, творец на мълнията. Те му принасят в жертва волове и други животни." Този бог, както можем да се досетим, е бил Перун. За почитането на Перун в България говори не само кратката българска история на йеромонах Спиридон, писана в 1792 г., но и изобилието на лични и географски имена, както и имена на цветя по нашите земи, в състава на които влиза името Перун[4]. Перун, богът на мълнията, е бил най-разпространеният бог сред славяните. Той е бил общославянски бог. За съществуването на култа на бога Велес, или Волос, у балканските славяни свидетелства фактът, че в християнската епоха св. Власий е покровител на стадата, какъвто покровител е бил славянският бог. Различните племена в различните области обаче са имали и други богове. На тези богове те са правели храмове и са издигали статуи.

Изкуство

И ето ние стигаме до въпроса за изкуството на славяните в епохата на преселението им в Балканския полуостров и в тази на образуване на българската държава и народност. Ние трябва да си изясним най-напред, че когато са живели на север и далеч от средиземноморските културни средища, славяните са имали изкуство, различно от това на тези центрове по простия факт, че тяхното обществено-историческо развитие е било различно от тяхното. Изкуството на центровете носи преди всичко особеностите на изкуството на родовообщинния строй. И тъй като този строй се е намирал в етап на разлагане и на образуване на нов класов строй, то е носело особеностите тъкмо на този преходен етап, в който родовообщинният строй не е още преодолян, а новият феодален строй още не е напълно създаден. Изкуството на родовообщинния строй, както изтъквам в своята „Обща история на изкуството", е преди всичко орнаментално и декоративно изкуство. Възникването на космичните представи и като следствие от това на известни предрелигиозни или дори религиозни вярвания затъмнява погледа на човека към действителността. Човекът я населява със създанията на своето въображение и тях той вижда преди всичко. Ето защо примитивният реализъм на предишните епохи изчезва и изкуството се обръща на орнамент. Но в тази епоха вследствие на откриването и на развоя на земеделието и на ритмичната трудова дейност, свързана с него, се ражда ритъмът, създават се идеалните геометрични форми в изкуството, ражда се симетрията, раждат се идеални ритмични съчетания от неидеални геометрични форми, поставя се основата на по-късното, дори на нашето изкуство.

Втората важна особеност на изкуството на родовообщинния строй е, че то е народно изкуство. В обществото на родовообщинния строй всички хора са равни. Класи не съществуват. Изкуството не е изкуство на класата, която управлява, а е на всички. Ето защо то има здрави корени в народа и ето защо то преживява обикновено про-

падането на този строй и отразява след това много от характерните си черти в по-късното класово изкуство. Силата и оригиналността на класовото изкуство в известни епохи се дължат на силата на народното изкуство. В други епохи и народи народното изкуство се противопоставя рязко на изкуството на управляващата класа.

От своя родовообщинен строй славяните, които населяват българските земи, носят безсъмнено едно орнаментално и декоративно изкуство, което се е проявявало преди всичко във везбата на облеклото и в домашните тъкани, както и в предметите за домашна употреба, изработени от дърво. Живели в равнините на север, сред огромни гори, славяните са умеели да дялат, да скулптират и да украсяват дървото. Запазени са писмени сведения за дървени идоли, които те са правели за украсата на техните дървени храмове с орнаменти и изображения от дърво. Те са имали и дървена архитектура, а най-важното е, че са правили и своите обществени сгради от дърво – своите храмове, своите общинни домове. Дърворезбата и дървената обществена архитектура са двете най-типични и характерни славянски съставки на старобългарското изкуство. Древните елини, както и древните римляни и византийците не са били дърворезбари и не са строили своите обществени сгради от дърво. Така, когато в историята на българското изкуство ние се натъкнем на влиянието на дървената скулптура върху каменната, когато се натъкнем на паметници на дървена скулптура или на известия, или на развалини от дървени монументални сгради, ние трябва да ги отнесем към тази славянска съставка на това изкуство, ние трябва да знаем, че те продължават старата народна славянска традиция, която се корени още в родовообщинния строй на славяните.

Славяните са били и златари. Разбира се, златарството се е развило особено много в преходния период на разлагане на родовообщинния строй и на създаване на класовия строй, когато из недрата на народните маси са излезли постепенно военните началници и родовите първенци и са образували една класа от богати хора. Тази класа е имала нужда от лукс. Но и преди този период славяните са правили от мед, от сребро и от бронз различни украшения за глава и за шия, гривни, торкви, различни видове художествено изработени фибули, копчета и пандантиви. Те са обработвали и различни видове непрозрачни скъпоценни камъни, т.е. третостепенни кварцове, за да си правят огърлици от тях. Правили са и многоцветни стъклени мъниста, както и сини гривни и пръстени от стъкло. Синият цвят е имал за тях магично значение – той е развалял чуждата магия. Славяните са работели и кост. Правили са гребени, дръжки за ножове и за огледала, игли за коса и различни други костени предмети, чиято украса са гравирали. В техните златарски произведения още в V в. се появява техниката на филиграна, който те работят с тънки сребърни или медни жички, техниката на гранулацията и на ямъчния емайл. Разпространени орнаменти в тяхната художествена промишленост са били триъгълниците, кръговете, ресните, редовете от изпъкнали или вдлъбнати точки и двойно завитите срещуположени спирали. Редовете от изпъкнали точки в техните метални украси, както и малките, двойно завити срещуположени спирали са остатък в тяхното

изкуство от това на родовообщинния строй – от изкуството на латенската епоха. Преживелици от изкуството на латенската епоха са слепоочните халки със спирали. По костените и металните предмети те са гравирали познатия у нас още в късноримската епоха орнамент от кръгче с точка в средата, който явно е имал за тях магичен смисъл на око, което пази собственика от зли очи, или на слънчев знак, който носи щастие[5]. Още в тази епоха започват да се появяват по техните накити и животински образи. Първите животински образи върху славянските накити са образи на коне и птици. Но и в по-късната епоха, когато животинският репертоар на тяхната художествена промишленост ще се обогати, те ще обичат образите на коне и птици и ще ги поставят по накитите си и по предметите за домашна употреба. Конските образи, които те често срещупоставят или противопоставят симетрично, навярно са били свързани с представата за слънцето и са били за тях носители на щастие, благоденствие и добро[6]. Неслучайно конете играят голяма роля в руските и българските приказки и песни – те съветват господарите си и ги спасяват в трудни положения. Образите на птици са били символи на плодородие. Ние можем да се досетим за това от факта, че всички названия на половите органи у славяните носят названия на птици. Нека да си спомним и приказката за жар-птица, която се среща и между българските приказки. В славянските накити се срещат и човешки изображения – изобразен е мъж с брада и с големи мустаци. Той е може би някакво божество или княжески и родов прадед. Неговият образ е извънредно характерен.

Характерни за славянските накити са висулките и амулетите. Има два вида славянски висулки. Шумящите висулки, които жените са поставяли от двете страни на главата си и които се състоят от няколко синджирчета, на които висят или метални плочки, или амулети, не са всеобщо разпространен славянски накит. Те се срещат в България и само в определена територия на бившия Съветски съюз – в североизточните краища. Всеобщо разпространени са пандантивите – кръгли медальончета, закачени на шията, често в средата на огърлие. От амулетите най-характерни са онези с образи на птици.

Човешкият образ се появява в произведенията на изкуството също към V в. Ние свързваме неговата поява с разпадането на родовообщинния строй и образуването на класови разслоения сред славянското общество. Изпъкването на отделни личности в това общество, постепенното създаване на класа от родови първенци и военни началници изменя идеологията на предишната епоха. Първите човешки изображения в славянското изкуство са навярно изображения на божества, а от тези божества с човешки образи имат нужда хората от класата, която започва да управлява, за да узаконят социалното неравенство. Човешкият образ в славянското изкуство е силно стилизиран отначало. С течение на времето той ще придобива все повече реалистични черти. Кога точно се появяват славянските идоли не е известно, защото първите сведения за съществуването на идоли у славяните датират от X и XI в. Те са правели идоли преди всичко от дърво, но често са ги украсявали или допълвали със злато и сребро. Така дървеният

идол на Перун, който е бил поставен на един хълм в Киев, е имал сребърна глава и златни мустаци. Ние имаме и други сведения за допълване на скулптурата със златни и сребърни части, както и с истински дрехи. Идоли славяните са правели и от камък, а малки идоли – и от злато, и от бронз. Разпространени са били триглавите и четириглавите идоли. Отличителна черта е положението на ръцете. Те са пред корема, но едната ръка е по-ниско от другата. Това положение на ръцете ни говори за далечния сарматски и ирански произход на славянската скулптура. В единствената запазена персийска статуя – на Хосров I – ръцете са в същото положение. Никакво влияние от каноните на средиземноморската скулптура не може да се открие в стила на славянските идоли. Старогръцките канони за постройката и осъразмеряването на частите на човешкото лице и тяло, канони, които съществуват и в римската реалистична скулптура, тук са напълно неизвестни. Славянският скулптор е открил наново по свой начин човешкия образ и човешкото лице. Той е груб образ, работен в плитък или среден релеф, но той е негов и притежава също реалистични черти. Новгородският идол, Сбручкият идол или полските идоли от Гданск и Янково имат ясно определени етнически черти. Тази славянска скулптура не е могла да се развива след приемането на християнството, защото е била преследвана и паметниците ѝ са унищожени.

Ние оставихме нарочно накрая въпроса за славянската керамика, защото той е един от най-важните въпроси на славянското изкуство. На север славяните не са познавали грънчарския кръг, грънчарското колело до VIII–IX в., когато у тях се заражда промишлеността. До появата на промишлеността у славянските народи керамичните съдове са били правени на ръка от домакините, които са имали нужда от тях. И тези съдове са били груби, недостатъчно добре оформени и изгладени. Това е тъй наречената домашна керамика, която не е била обект на търговия. Тя е била неугледна, с дебели стени и правена от непречистена глина. Южните славяни обаче са се запознали – навярно много скоро след настаняването си на Балканския полуостров – с грънчарското колело, управлявано с крак. Българските славяни са го наследили от траките. То е било известно още в VI в.пр.Хр. и оттогава е съществувало непрекъснато. Погрешно е да извеждаме от римската култура тази културна придобивка на българските и по-късно на руските и другите славяни, защото тя е била известна у нас цели шест века преди идването на римляните. Така, когато говорим за славяните, които са населили българските земи, ние трябва да предположим, че при идването си тук те са продължили да правят известно време своите керамични съдове на ръка, но че скоро са усвоили грънчарското колело и са започнали да ги работят с него. Това ни казват и оскъдните археологически данни. А оттук грънчарското колело е отишло и на север.

Славянската керамика е нещо съвършено особено и отличително. Тя се извеждаше доскоро от римската провинциална керамика – от римските урни за погребения чрез изгаряне. За неин основен белег се вземаше орнаментът, който се състои най-вече от успоредни прави или вълнообразни линии, теглени с гребен. Съдове, украсени с прави тънки хоризонтални ли-

нии, са известни по нашите земи още в късноримската епоха. И тези линии са характерни за украсата на византийската керамика от V–VII в. Занимаем ли се с вълнообразния орнамент, ние ще видим, че той е характерен и за иранската керамика през IX и X в., и ще се убедим, че той не е чисто славянски.[7] По иранската керамика ние виждаме не само орнамента от прави и вълнообразни линии, но и почти всички орнаменти, които се срещат по славянската. Прав е значи археологът А. Арциховски, като твърди, че линейният и вълнообразният орнамент са обусловени технологически и са се разпространили у много народи заедно с грънчарския кръг[8]. Славянската керамика се отличава обаче от съвременната ѝ германска, литовска, тюркска и дори иранска керамика. Типичен неин белег е формата на съдовете. Тези съдове приличат на урни, чиято долна част е обърнат с върха надолу широк пресечен конус. Долу съдът е тесен, а нагоре се разширява постепенно. Погоре от средата плещите му се издуват леко и изведнъж се свиват в къса шийка, която малко по-горе се разтваря, като образува дебело венче. Това венче е устието на съда. Тези издутини и свивки са по-слаби в керамиката от V и VI в. С течение на времето те се увеличават и в съдовете от IX, X и XI в. са най-силни. По изпъкналостта на раменете и на венчето на съда ние можем да го датираме приблизително. Такъв профил имат и високите, и ниските съдове, и малките, и големите. Орнаментът както казахме, се състои от водоравни или вълнообразни линии, теглени с гребен, или от комбинация на водоравни или вълнообразни линии, които обикалят целия съд, и от гравирани редове или триъгълници, или зигзаги от кръгли, извити или четвъртити точки, образувани пак от зъбците на гребен, или получени чрез натискане с дървени или костени острия. В началния период славянските съдове нямат дръжки.

Това са главните характерни белези на славянското изкуство и те изпъкват на наша почва много по-силно, отколкото в северните земи, където славяните са живели в съседство с германци, литовци, мордвини, фини, кубански българи и др., чието изкуството е имало в известни отношения особености, сходни с тези на тяхното изкуство. Тези белези се отличават рязко от белезите на изкуството на прабългарите или на завареното на Балканския полуостров население.

Но още в VII в. южните и източните славяни са имали допир в поселищата си в сегашните земи на бившия Съветски съюз с прабългарите или с тюркски, родствени с прабългарските племена, за което ни говорят археологическите находки. За това ни говори преди всичко съкровището от Малая Перешчепина, което се намира в „Ермитажа“ в Санкт Петербург. Малая Перешчепина е село по горното течение на Днепър, в областта на Полтава. Л. Мацулевич отдава съкровището на антите – на източните славяни.[9] То датува именно от VII в. Съдържа сребърни и златни съдове и 11 златни колани краища и апликации, които са от типа на прабългарските. Еднаква с някои от тях е коланната апликация, намерена в с. Ветрен, Силистренска област (в Националния археологически музей в София), еднакви са и с тези от съкро-

вищата в Боча и Тепе (в Унгария), които принадлежат тъкмо към прабългарската група от находки в Унгария. Това съкровище показва връзките на живелите тогава при северните черноморски брегове прабългари със славяните, но то показва едновременно, че точно тогава в ръцете на отделни лица в обществото на източните и южните славяни са се трупали вече богатства и се е създавал навик към лукс. Безсъмнено точно това обстоятелство е причина за тези връзки.

Втората находка, която удостоверява тези връзки, е гробната находка от с. Мартиновка.[10] Село Мартиновка се намира до град Канев на Днепър, южно от Киев, и находката, която датира навярно също от VII в., може също да се припише на антите, които образуват по-късно руската държава. Тя се състои главно от сребърни колански краища и апликации от прабългарски тип от групата на коланните краища и апликации, открити в крепостта до с. Садовец, Плевенска област. Но в нея намираме типичните за славянското изкуство образи на коне, типичните за славянските украси правоъгълни апликации, които в чисто българските находки не се срещат.

Тези две находки, а и други, за които не споменахме, показват, че процесът на разлагане на родовообщинния строй у славяните е вървял много бързо в VI и VII в. и че този на образуване на класовото общество е бил много напреднал. Когато прабългарите идват на Балканския полуостров, славяните са били вече годни да образуват държава. В Северна България седем славянски племена са били обединени в племенен съюз и това е първото българско държавно обединение.

2. Прабългари

За да си дадем сметка за общественоикономическия строй и за културата на прабългарите, ние трябва да се върнем малко назад. Прабългарите са тюрки и тяхната първоначална родина е Централна Азия – областта на югазапад от планината Алтай, някъде към горното течение на р. Иртиш.[11] Според арменския летописец Мойсей Хоренски те са живели в областта северно от Кавказ още в IV в.сл.Хр.[12] Тяхното придвижване на запад, както можем да се досетим, е станало навярно едновременно с това на хуните. Ние имаме основание да мислим, че те са образували част от хунската конфедерация в V в. Прабългарите не са били единственото тюркско племе, което се е заселило в Северното Причерноморие. Историческите известия ни дават имената и на други сродни с тях племена, с които те са влизали в племенни съюзи, чиито имена са вземали в известни епохи, и които са се вливали в българската народност – котраги, оногури, унугундури и др. През VI в. българите са образували част от голямата тюркска азиатска конфедерация, създадена в 553 г. след победата на тюрките над жуан-жуаните, която се е простирала на територията на цяла Централна Азия.[13] От 575 г. прабългарите са влизали в аварския племенен съюз и част от тях са се преселили с аварите в Панония. Българите в Панония са били многобройни и дори са имали претенции за аварския хански престол.[14] Останалите в Южна Русия прабългари са били обединени в началото на VII в. в голям племенен съюз от хан Кубрат и този племенен съюз е съществувал до средата на VII в., когато идването на ха-

зарите го е разтурило. Той се е разпаднал и отделни части от него са се преселили в областта на р. Кама, в Бесарабия и в Панония. В старата си територия са останали също част от българите и те са влезли в племенния съюз на хазарите. Като последица от това разселване е нахлуването на българите на хан Аспарух в Балканския полуостров и образуването на българската държава.

За обществено-икономическия строй на прабългарите в епохата на това тяхно преселение ние можем да съдим не само по надписите им и по историческите известия, които ги засягат пряко, но и по тези известия, които ни говорят за западния клон на тюрките, изобщо, по това време. Археологическите находки допълват картината на този строй. Те са били преодолели своя родовообщинен строй, но са запазили в класовата си организация силни останки от него. Означението на рода следва в техните надписи титлата и личното име. С течение на времето, както е явно от тези надписи, в племената са изпъкнали не отделни лица като у славяните, а цели родове. Така са се създали у тях аристократически родове, които са взели властта и чието богатство се е състояло главно от стада и награбени ценности. Държавните образувания, които те създават, не са още феодални, но те са като всяка държавна организация класови. Те са варварски държави. Така обществено-икономическият строй на прабългарите не е бил в това отношение по-напреднал от този на славяните, въпреки че класовото разслоение е било по-силно. Начело на държавата е стоял ханът, който е бил неин върховен повелител. От прабългарските надписи можем да заключим, че първоначално властта била в ръцете на един триумвират, съставен от хана, от кавхана и върховния жрец (хан боила коловър), който е носел също ханска титла. Този триумвират е остатък от родовообщинния строй.[15] Край хана са били организирани аристократическите родове, които са имали начело боили – това са били велможите, които са се делели на вътрешни и външни, на малки и големи. По-късните известия ни говорят за шест големи боляри в българската държава.

Религия

Прабългарите са били също езичници. Религията на тюрките в тази епоха е бил шаманизмът. Те са почитали небето „тангра“ и духовете на водата и земята. Силен е бил култът към прадедите. През време на своя родовообщинен строй прабългарите са били тотемисти – техните божества са били животни. Така докато славяните са били преди всичко анимисти, прабългарите били тотемисти. Всяко племе е имало свой тотем – вълк, орел и пр. – и този тотем се е смятал за родоначалник. Членовете на рода са смятали, че са произхождали от него, че той е техен покровител, и са се отъждествявали с него. Той е бил прадедът на рода. В тотемизма се е проявявала, макар във фантастична форма, идеята за единния произход на рода, идеята, че членовете на рода са тясно свързани помежду си поради общия си произход от един-единствен прадед, и едновременно и идеята, че те са тясно свързани с природата чрез него. Тотемът е един вид божество. Останки от тотемизъм в тяхната религия е имало и в епохата, която ни интересува. Легендата за образуването на тюрките, която ни предават

китайските извори, извежда тюркския род от една вълчица. Нейният син е първият тюркски владетел. Легендата, че цар Симеон имал син Боян, който умеел да се превръща на вълк, е също във връзка с тотемистичните останки в покъсните религиозни вярвания на българите. Преживелиците от родовообщинния строй, за които споменахме, са сигурно довели до преживелици и от неговата идеология и на това се дължат тези останки от тотемизма. Шаманизмът е присъщ на преходния период към феодализма. През време на шаманизма божествата-животни вземат полуживотински, получовешки вид. Божествата би трябвало след това да добият напълно човешки образ. Шаманизмът обаче въпреки съществуването на един върховен жрец и сигурно на много други жреци всъщност не е религия и не е бил държавна религия в този период. Тюрките тогава са били веротърпими и отделни индивиди от тяхното общество, дори и хановете, са приемали една или друга религия, без това да повлече приобщаването на останалите към тази религия.[16] Така в 528 г. покръстеният хан на кутригурите Грод се опитал да наложи на племето си християнството, но това предизвикало въстание и свършило с убиването на хана. Християнството ще бъде религия на феодалния период на българската държава.

Изкуство

Помъчим ли се да характеризираме изкуството на прабългарите при идването им на Балканския полуостров, ние ще трябва да вземем предвид паметниците от тъй наречената салтово-маяцка култура. Приликите на тази култура с културата на първата българска столица Плиска са толкова големи, че оставят без съмнение твърдението на М. Артамонов за принадлежността ѝ на българите и хазарите. Към тази култура спадат и много гробни находки в Кубанската област. Ние трябва да си уясним най-напред, че изкуството на прабългарите в този период ще бъде изкуство на преходния им период между родовообщинния и феодалния строй и че силните преживелици от родовообщинния строй в класовия ще му предават, общо взето, народен характер. Създаването на класата на аристократическите родове обаче, силното класово разслоение в прабългарското общество ще създадат в класата, която управлява, навика за лукс и това ще се отрази в изкуството. Тюрките са били известни в тази епоха не само като железари, но и като златари. Богатите гробни находки от сребърни и златни предмети, които принадлежат към салтово-маяцката култура, потвърждават това. Събирането на големи богатства в отделни ръце ще се отрази и в архитектурата, както ни показват паметниците на тази култура.

За да удовлетворят навиците си към лукс, представителите на аристократичните родове няма да срещнат непреодолими пречки, тъй като прабългарите живеят в Южна Русия, в която са се развивали по-стари култури и която е в съседство с по-културни центрове. В западната част на Азия е било силно иранското влияние. Там са проникнали чрез посредничеството на Южен Туркестан в партската епоха и известни елинистически влияния. Прабългарите се настаняват в Южна Русия в предишните територии на сарматите и живеят в съседство

със сарматски племена. Сарматското изкуство има дълбока иранска основа. В художествената промишленост на сарматите живее тъй наречениият североирански многоцветен стил, т.е. украсата на метални произведения с кварцови плочки от различни цветове и с емайл. Този многоцветен стил ние ще открием в българската художествена промишленост. Той е наследство от сарматската. В нея навярно има и други сарматски преживелици. Българската култура не може обаче да бъде наречена сарматска, тъй като тя има и свои особени белези. Но в Южна Русия са се намирали, основани още в VII, VI и V в. пр.Хр., старогръцки колонии, които са продължили да съществуват и през елинистическата, и през Римската епоха, и някои от които, като Херсон например, са продължили да съществуват и по времето, когато прабългарите са били там, като византийски градове, които са водели оживена търговия с варварските народи. Сасанидска Персия също е изпращала своите произведения през кавказките пътища. Прабългарите са могли да обогатяват своето изкуство, като са правели заемки от изкуството на по-културните си съседи. Те са заемали различни техники на градеж, различни орнаменти и образи, различни форми и начини на работа. Така в центровете, в които се е развивала салтово-маяцката култура, ние виждаме сгради, строени с тъй наречения opus quadratum от големи блокове камъни, който по произход е елинистически и който е съществувал до късно в тези гръцки градове. В коланните накити, открити във Волжка и в Кубанска България, се виждат палмети, с каквито са украсени в VI в. творби на византийската художествена промишленост. Прабългарите са намирали там на всяка крачка стари художествени творби. Така те са могли да обогатяват своето изкуство. Това не значи обаче, че то е станало неоригинално, че то просто е имитирало изкуството на по-културните народи. То е имало свои собствени отличителни белези, а когато е правело заемки, то ги е изменяло така, че често техният вид е неузнаваем.

Отличителна черта в облеклото на прабългарите са били техните колани накити. Този факт е засвидетелстван не само от писмени сведения, които ще посочим по-нататък, но и от изображения на българи по византийски миниатюри. Прабългарите са носели тънки кожени колани, които са били съвършено особени поради това, че от тях са се спускали от двете страни къси ремъци и че освен това са били украсени с метални – бронзови, сребърни или златни – токи, краища и апликации. Коланните краища са заоблени на единия си край. Тези особени колани не са били само тяхна принадлежност. Те се намират в гробовете на всички тюркски племена и народи в епохата от IV до X в. и са донесени от Централна Азия. В сарматските гробове те не се намират. Виждаме подобни краища и апликации в сарматската епоха само в конските накити, и то много рядко. Първи ги носят в Европа прабългарите, след тях – хуните и аварите. Хунските и аварските колани накити обаче се отличават и по форма, и по орнамент, и по големина от прабългарските. Хунските колани накити са тънки и дълги златни пластинки, украсени по краищата с изпъкнали точки, докато аварските, обикновено бронзови (известна е само една златна находка), са големи, украсени с дебели полупалмети,

които са характерни за азиатското изкуство, или с типични и особено изрязани грифони, или с други изображения, които също имат особен характер. За характера на прабългарските колани краища и апликации в епохата от преди идването на прабългарите на Балканския полуостров ни говорят българските находки от аварска Панония и находките, които принадлежат към първия период на салтово-маяцката култура в Южна Русия. Аз отделих в своята работа върху „Прабългарската художествена промишленост“ цяла група от находки, които приписах на художествената промишленост на кутригурите. Това тюркско племе се смяташе от В. Златарски за прабългарско. Последните изследвания на А. Бурмов показаха, от една страна, че кутригурите не са прабългари и че изчезват от историческата сцена във втората половина на VI в., а от друга страна, че с аварите са живели прабългари, които са били многобройни. Ние можем сега спокойно да припишем тези находки направо на прабългарите, които са останали там най-малко до 630 г. Те са златни и сребърни колани краища и апликации, но има и находки от бронзови калъпи за тях. В „Националния археологически музей“ в София се намират две находки, които принадлежат на тази група – златната находка от Акалан (до Цариград, дн. Истанбул) (ил. 1) и сребърната от с. Садовец, Плевенска област (ил. 2). Златните краища и апликации на прабългарските колани краища в тази епоха са малки. Най-големите – големият коланен край – достигат до 7,5 см дължина. Те са единни, нямат никакви прибавени орнаменти – нито гранули (зрънца), нито плетеници от златни телове. Две апликации са особено характерни за тях – едната се състои от долепени един до друг два колани края, а другата прилича на лък – тя има едно щитовидно тяло в една дръжка във форма на буквата „Т“. Едната наричаме двойна апликация, другата – псевдофибула. Орнаментът се състои от палмети и е явно, че той е под византийско влияние. В сребърните накити орнаментът често е ажурен – в техниката на ажура може да се открие влиянието на римската художествена промишленост. То е дошло от късноримската и византийската художествена промишленост. В по-късните златни накити – тези, които се датуват от втората половина на VII в. и които трябва да се отдадат на втора група прабългари, нахлули в Панония в средата на VII в., водени от един от синовете на хан Кубрат – виждаме и техниката на гранулацията. Редове от малки зрънца са поставени по ръбовете на краищата и на апликациите. В тях виждаме инкрустирани и кварцови плочки, главно червени и зелени, както и емайл.

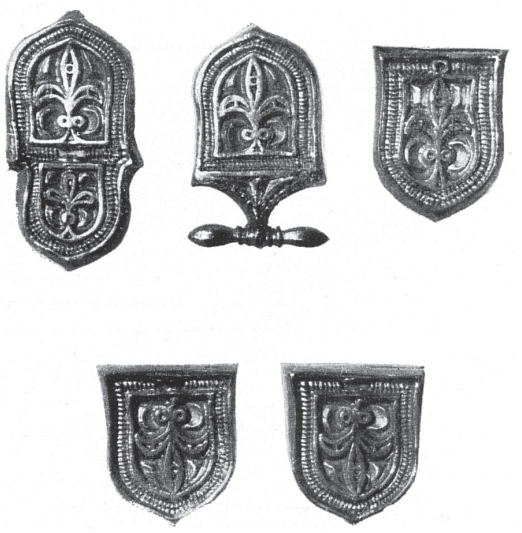

1. Коланен накит от Акалан

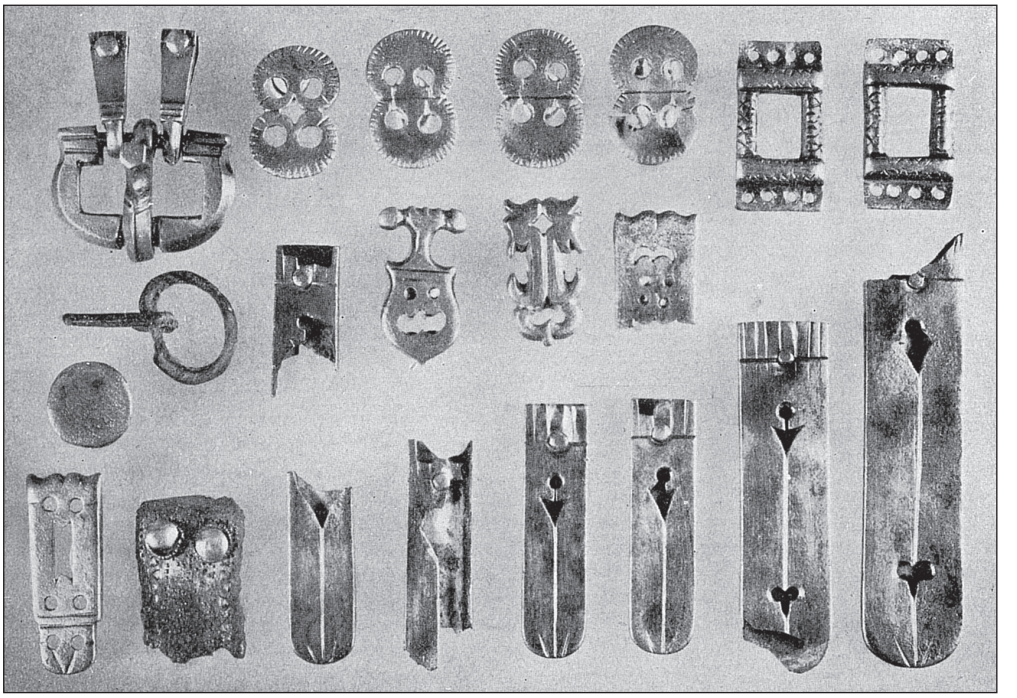

2. Коланен накит от село Садовец, Плевенска област

Прабългарите са си приобщили техниката на гранулацията в VII в. Те са я заели от Византия.

Животински и човешки образи се срещат често в накитите. В находката от Фьонлак (Унгария) има два образа на лъв и образ на куче. Кучешки образи виждаме и по бронзови апликации, намерени във Волжко-камска България. По златните пластинки от Кунагота (Унгария) многократно е изобразена борба между човек и лъв. Човекът промушва с копието си лъва, който е вдигнал предните си лапи срещу него. В един бронзов калъп от Ново село, Видинска област, който се намира във Видинския музей, са представени два седнали един срещу друг човешки образа. Безсъмнено това е старият ирански мотив на обожателя пред неговото божество. Тази сцена ние намираме в персийското изкуство. Грифон напада бик в една кавказка находка. По стените на градищата от салтово-маяцката култура са гравирани конници и елени. Животинският стил на прабългарите, както виждаме, е съвършено различен от славянския. Много от своите мотиви той черпи от иранското изкуство. По един коланен край от Фенек, Унгария, са изобразени една срещу друга две човешки глави. Те представят възрастен мъж с брада и мустаци и с животински уши. Този образ на човек с животински уши ние познаваме още от Централна Азия – от областта на Алтай. Той е изобразен върху надгробния камък на покойник, чиито накити принадлежат именно на това тюркско изкуство, носители на което са и прабългарите. Ние

ще го видим и в аварските украси. Той представя навярно този прадед, който се е родил от животно – от вълчицата например – и който е нещо като домашно или родово божество. Ще го срещнем после и в българското изкуство. Неговият произход се крие в античните изображения на силени, изображения, които са се разпространили в Туркестан през елинистическата или по-скоро през партската епоха. В областта на Иртиш (Томск), както и на запад в Перм и Волжко-Камска България е бил разпространен още от IV в. един друг странен образ – този на орел, който държи в лапите си човешка фигура. Този образ идва също от античното изкуство – от този на Ганимед и на орела Зевс. Той е бил зает от това изкуство, за да отрази тотемистични представи.

Най-интересният образ в тюркското изкуство от епохата, която ни интересува, се среща в скулптурата. Тюркските племена, както беше изяснено от Пасек и Латинин, са имали скулптура. На тях принадлежат по-голямата част от откритите в Южна Русия и в Централна Азия „каменни баби" – тези каменни статуи, които представляват женски или мъжки фигури със събрани пред корема ръце, в които държат чаша. Преди изследването на двамата руски учени се смяташе, че те са кумански. Пасек и Латинин доказаха обаче, че те са едно общо тюркско достояние. Тази скулптура като славянската е извънредно интересна главно поради това, че в нея ние не можем да открием никакъв остатък от античните канони за изобразяване на човешкото лице и тяло и че въпреки това тя има силни реалистични черти. Както славяните, и тюрките са открили наново човешкия образ. Славянските статуи обаче са плоски, а тюркските са триизмерни и със силно подчертан обем. Тази силна обемност напомня на формата на персийската статуя на Хосров I – известно иранско влияние в тюркската скулптура. Облеклото, лицето, накитите в тях са предадени реалистично. Женските гърди висят, коремите са дебели. Те представят един идеал за хубост, съвършено чужд за античното изкуство. Те са надгробни статуи и навярно погребаният е представен в тях като прадед, покровител на живите, полубог, домашно или родово божество, защото неговата стойка е култова.

Тюркската керамика е също особена. Най-разпространени съдове са бутилките и ниските тумбести гърнета. Най-характерната им украса са редове или мрежи от лъскави линии, поставени вертикално или полегато и правени навярно с полиран камък или с кост върху още мократа глина.